

HEGYI ADÁM

*Mária Terézia alakja a református kegyességben
a Körös–Maros Közi Szent Társaságban**

*Azt mind a természet, mind vallás diktálja:
Felséged hazánknak örökös királya,
Nyavalyás fejünknek ékes koronája,
Oltalmunk, midőn új ellenség szabljája.¹*

Mária Terézia uralkodása idején a Dél-Alföld műveltségi viszonyaiból adódóan elég kevés kegyességi és egyházigazgatási irat keletkezett a Körös–Maros Közi Szent Társaság egyházközségeiben, mert ez a terület művelődési szempontból perifériának számított. Az itt élő kálvinisták többsége iskolázatlan volt, amely életmódjukból adódott, ugyanis alapvetően falvakban vagy mezővárosokban laktak, a hívők többsége mezőgazdasági tevékenységből tartotta el magát. A református nemesség többsége is paraszti életmódot folytatott, igen kevés olyan családot találunk köztük, akik a középnemesség anyagi szintjén éltek. Igaz, lakott ezeken a településeken kis számban iparos és néhány világi értelmiségi is (például gyógyszerész, orvos), de jól képzett, iskolázott csoport a lelkipásztorokon és néhány világi emberen kívül nem volt köztük. Rendszeresen előfordultak olyan esetek is, amikor a település vezetőiről kiderült, hogy alig birkóztak meg a betűvetés tudományával: 1760-ban Hódmezővásárhelyen a főbíró, csak keresztet tudott tenni az iratokra. Az esperességben református nagygimnázium is csak egy működött ebben az időszakban: ez Hódmezővásárhelyen volt található. A békési, makói és a szentesi partikula szintje ekkor még csak a kisgimnáziumi oktatás színvonalát érte el. Az egyházmegye településein a vizsgált korszakban

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

¹ SZÖNYI Benjámín, *A felséges királynéhoz való alázatos esedezések a H[ód]M[ező]V[ásárhelyi] egész népnek = Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795*, (Hódmezővásárhely–Ótemplomi Református Egyházközség levéltára (HÓREL) I.180.b.2. fol. 93r. Lásd még: SZÖNYI Benjámín, *Verses krónika a Pető-féle népförongásról*, Hód-Mező-Vásárhely, 1873. augusztus 3., 2.

nem működött sem tipográfia, sem könyvkereskedő, a gyülekezetekhez legközelebb Nagyváradon és Temesváron volt nyomda található.²

Ennek ellenére Mária Terézia alakja igen sok korabeli dokumentumban előfordul. A szakirodalom ezek közül leginkább a református népi látomásirodalom, valamint Szőnyi Benjámin vásárhelyi prédikátor és a szentesi egyházközség krónikája alapján mutatta be az uralkodónővel kapcsolatos megnyilvánulásokat.³ Ezek szerint 1751-ben rövid ideig Hódmezővásárhelyen működött Schultz György gombkötő mester, aki próféciaiban a lakosságot a fennálló feudális rend, valamint a katolicizmus ellen lázította. Tevékenysége nem állt meg a mezőváros határainál, hanem a dunamelléki egyházkerülettől egészen a tiszáninneni egyházkerületig gyorsan ismertté vált, és jóslatait kéziratos másolatokban terjesztették.⁴ A 18. században a Dél-Alföldön kimondottan népszerűek voltak a protestáns népi látomások, mert nemcsak Schultz próféciai, hanem mások jóslatai is terjedtek, és az alföldi parasztmozgalmak szellemi alapjául szolgáltak. Ezekben a kéziratos füzetekben a Habsburg-ház rendszeresen a reformátusok elnyomójaként szerepel, ezért is érdekes a dolgozat elején idézett Szőnyi-vers, amelyben a vásárhelyi lelkész Mária Terézia mellett állt ki. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy 1753-ban kitört Törő-féle parasztfelkelés miatt Hódmezővásárhely komoly bajba került, mert az uralkodónő állítólag kollektívan meg akarta büntetni az egész település lakosságát, amelyet Szőnyi ügyes diplomáciai tárgyalásokkal és a vásárhelyi reformátusok ártatlanságát igazoló iratokkal akadályozott meg. Ebből az alkalomból Szőnyi egy könyörgő verset is írt, amelyet az egyházközség

² SZABÓ Ferenc, *Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig* = Sz. F., *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2008 (Dél-alföldi évszázadok, 25), 137–210; Felix MILLEKER, *Geschichte des Buchdruckers und des Zeitungwesens im Banat 1769–1922*, Weißkirchen, Peter Kuhn, 1926, 4–5; MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Budapest, Akadémiai, 1988, 154, 194, 215, 263–264, 291; KIS Bálint, *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Békéscsaba – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi évszázadok, 5), 85–91; V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézi sajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi, 1999, 184, 212; TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térbővítése a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17), 80–82, 87–90.

³ A kutatók tudnak arról, hogy Szikszai György békési prédikátor is vezetett egyháztörténeti feljegyzéseket, de ezekben Mária Terézia alakja nem került megemlítésre. MOLNÁR Ambros, *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, Mundus, 1999 (Protestáns művelődés Magyarországon, 3), 180–184.

⁴ SZIGETI Jenő, *Protestáns népi látomások a XVIII. századból*, I., Budapest, PTE – L'Harmattan, 2006 (Fontes Ethnologiae Hungaricae, 2), 13–30.

jegyzőkönyvébe latinul és magyarul is bemásolt, és több strófában is Mária Terézia iránti hűségüket bizonyította.⁵

A mezővárosi írásbeliség fejlődésének köszönhetően Szentesen a 18. század közepén egymással párhuzamosan két helytörténeti krónikát is vezettek. Az egyik az úgynevezett Petrák-krónika, a másik A Szentesi Református Ekklesia Históriaja címen ismert. A Petrák-krónikát egészen a 20. század elejéig másolták a város lakosai, de a 18. századból egyetlen példánya sem maradt fenn.⁶ Az ekléziatörténet annales jellegű munka, amelyet a lelkészek 1747–1800 között évente vezettek. Később a 19. század elején Kis Bálint különböző tematikus részekkel egészítette azt ki. A Petrák-krónikával szemben az ekléziatörténet a 18. századi változásokat sokkal hitelesebben mutatja be, mert írói mindannyian kortársak voltak, amelyben többször is megemlítik a királynőt, többnyire a gyülekezetet sértő esetek tükrében, de nemzetközi összefüggésben is, mert a hétéves háború csatáiról is jegyeztek fel benne adatokat.⁷

Közismert, hogy Mária Terézia magánemberként és uralkodóként is a katolikus egyház hű tagja és támogatója volt. Uralkodói ideája szerint egyvallású birodalmat kell létrehozni, amely esetében a katolicizmust jelentette, a többi felekezetet nem szívesen tűrte meg. Az örökös tartományokban például áttelepítésekkel szabadult meg a protestánsoktól: 1752 és 1754 között Karintiából és Stájerországból evangélikusokat telepítettett át Magyarország délkeleti részére.⁸ Az alábbiakban a Körös-Maros Közi Szent Társaság esperesi iratai és gyülekezeti dokumentumai segítségével azt

⁵ MOLNÁR Ambrus, *Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyi parasztfelkelés = Szőnyi Benjámín és kora 1717–1794*, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997, 105–130; SZEREMLEY Samu, *Szőnyi Bénéiamin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*, Budapest, Hornyánszky, 1890, 51–63; SZEREMLEI Sámuel, *A hódmezővásárhelyi református egyház története*, I, Hódmezővásárhely, Roth Antal, 1927, 161–176.

⁶ TAKÁCS Edit, *A Petrák-krónika keletkezése, fennmaradása és tartalma = T. E., A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, Szentese, Csongrád Megyei Levéltár, 1997–1998 (Szentesei műhely füzetek, 2), 43–58; *Petrák-krónika*, közread. TAKÁCS Edit, Szentese–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1997 (Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 25).

⁷ BAGI Zoltán, *Szentese város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kis Bálint által írt ekléziatörténet alapján = Mezőváros, reformáció és irodalom*, szerk. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18), 185–205; KIS Bálint, *A szentesei református ekklesia állapotja, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgai, változásai* = K. B., *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története*, Békéscsaba – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi évszázadok, 5), 293–385; FILEP Antal, *Szokásleírások a 18. és a 19. századból*, Népi Kultúra – Népi Társadalom, 1971, 115–134.

⁸ Franz HERRE, *Mária Terézia*, Budapest, Magyar Könyvklub, 2001, 135–137; Mihály BUCSAY, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978, II, Vom Absolutismus bis zum Gegenwart*, Wien, Böhlau, 1979, 49.

fogjuk megvizsgálni, hogy a királynő alakja, egyházi tevékenysége hogyan jelent meg a református kegyességben, a hétköznapi hitéletben.

A Körös–Maros Közi Szent Társaság egy református egyházmegye megnevezése volt, amely a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a *Carolina resolutio* alapján jött létre, amikor a Tiszántúli Református Egyházkerületben megállapították az egyházmegyék határait. Ekkor összesen huszonkét anyaegyházközségből állt (Makó, Hódmezővásárhely, Szentes, Algyő, Békés, Gyula, Öcsöd, Szentandrás, Gyoma, Tarcsa, Fás, Vésztő, Doboz, Vári, Gyarmat, Nagyzerind, Bélzerind, Vadász, Ágya, Erdőhegy, Gyorok, Sebes), amelyek közül később Mária Terézia uralkodása alatt az algyői és a fási gyülekezet megszűnt.⁹ Annak ellenére, hogy 1734 után az egyházmegye már „Békési tractusként”¹⁰ nevezte meg önmagát, 1791-ben Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperes még mindig olyan pecsétnyomót használt, amelynek felirata szerint ő a „Körös Maros közti Sz(ent) Társaság...” vezetője volt.¹¹ Ez azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban az egyházmegyében olyan kellemetlen helyzet alakult ki, amelynek során Szőnyi Benjámint esperest el akarták távolítani hivatalából, de ő erre önként nem volt hajlandó, és a kezelésében lévő iratokat nem adta át az illetékeseknek. Valószínűleg a „békési tractus” feliratot tartalmazó pecsét is nála maradt, ezért használta Szentmiklósi a korábbi megnevezést.¹²

Mivel a békési egyházmegyében elhangzott prédikációk – egy kivételével¹³ – nem maradtak fenn az 1740 és 1780 közötti időszakból, ezért Mária Teréziáról kialakított

⁹ BARCSA János, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, II, Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908, 86; KIS, *i. m.*, 69–70, 87–91.

¹⁰ *Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházmegyei közgyűlések 1712–1778*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL) I.29.a.1; KIS, *i. m.*, 69.

¹¹ *A Békési egyházmegye Békésszentandrásán 1791. július 13-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata = Elmozdított tanítók, kitiltott tanulók 1794–1905; Egyháztörténet, krónikai feljegyzések 1761–1889*. TtREL I.29.c.12.

¹² IMRE Mihály, *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével – Szőnyi Benjámint elfeledett öregkori műve (Istennek Trombitája... , 1790–91) = I. M., Az isteni és emberi szó párbeszéde*, Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 394–396, 405–407, 412–413; IMRE Mihály, *A város művelődéstörténete a XVIII. századig = Hódmezővásárhely története*, főszerk. SZABÓ Ferenc, I, *A legrégebbi időktől a polgári forradalomig*, Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely tanácsa, 1984, 667; NAGY László – CS. SZABÓ István, *A Békési Református Egyházmegye múltja és jelene = Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén*, szerk. HAVASSY Péter, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 2000, 55.

¹³ Gaál István szentesi prédikátor 1746-ban elmondott prédikációjának másolata fennmaradt az eklézsiatörténetben. TAKÁCS, *A szentesi... , i. m.*,

vélemények rekonstruálása érdekében elsődleges forrásnak az egyházközsegeknél keletkezett iratok számítanak, mert ezek adják a leghitelesebb képet a gyülekezet hitéletéről, és kegyességi gyakorlatáról. Így például a krónikák, instantiák, egyház-igazgatási iratok lehetnek érdekesek a számunkra. Szintén elsődleges forrásnak tekinthetjük az omniáriumokat, presbiteri jegyzőkönyveket. Ezekkel egyenértékűeknek tekinthetők az ego-dokumentumok, mint például levelek, naplók.¹⁴ Mindenképpen figyelembe kell vennünk az egyházmegye iratanyagát is, hiszen ezekből is következtethetünk a hétköznapi élet jellemzőire. Az esperességnek 1780 előtti korszakból közgyűlési jegyzőkönyve, körrendeleti protokolluma és az esperes által külön kezelt iratai maradtak fenn.¹⁵ Sajnos egyházlátogatási iratok egyáltalán nem állnak a rendelkezésünkre, így csak a katolikus vizitációkra támaszkodhatunk.¹⁶

Mindenesetre a királynő parancsait komolyan vették, mert a körrendeleti jegyzőkönyvbe 1748-ban bemásolták a helytartótanács leiratát, amelyben a *Carolina resolutiora* hivatkozva a superintendenseket eltiltották az egyházlátogatástól, valamint 1751-ben Mária Terézia személyes parancsát is, amelyben arra utasította a reformátusokat, hogy Forgács Pál nagyváradai püspöknek engedjék meg, hogy a kálvinista gyülekezeteket is vizitálja.¹⁷ Ez a két bejegyzés azért érdekes, mert a református egyházban a körrendeleti jegyzőkönyv fontos dokumentumnak számított: ezek segítségével próbálták meg törvényes helyzetüket igazolni, mert kötelezték az egyházmegyéket, hogy ezekbe minden olyan világi törvényt másoljanak be, amely a kálvinisták vallásgyakorlásával kapcsolatos.¹⁸ Annak ellenére, hogy mindkét rendelet kedvezőtlenül érintette az egyházat, a királyi parancsok bemásolása azt mutatja, hogy a Körös–Maros Közi Szent Társaságban feltétlenül meg akartak felelni az uralkodó

<http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/229.JPG>; <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/237.JPG> (Utolsó letöltés: 2019. március 20.)

¹⁴ Rudolf DEKKER, *Jacques Presser's Heritage: Egodocuments*, Study of History, Memoria y Civilización, 5 (2002), 13–37; MOLNÁR Ambrus, *A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól = Kutatás, módszertan: Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.*, szerk. ERDMANN Gyula, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333. TÓTH Krisztina, *Katolikus és protestáns egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, Levéltári Szemle, 2007, 56.

¹⁵ *Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979*, TtREL I.29.c.1–28; *Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809*, TtREL I.29.a.1; *Felsőbbhatósági rendeletek 1606–1768* TtREL I.29.f.1.

¹⁶ HOLL Béla, *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, METEM, 2004.

¹⁷ *Felsőbbhatósági rendeletek 1606–1768*, TtREL I.29.f.1. fol. 20, 27.

¹⁸ TÓTH Endre, *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*, Debrecen, Református Theológiai Akadémia, 1964, 68.

akarátának. Ezek szerint az egyházi vezetők – Szőnyi Benjáminhoz hasonlóan – írásos nyomát akarták hagyni Mária Teréziához való hűségüknek. A helyzet mégsem annyira egyszerű, mert van olyan adatunk is, amely szerint a lelkészek nem feltétlenül fejezték ki ennyire egyértelműen az éppen aktuális politikai helyzettel kapcsolatos véleményüket.

1790-ben II. József halála után felerősödtek a tiltakozások a központosító politika ellen. A református egyház szempontjából ez kényes helyzet volt, mert az összehívott országgyűlés és a koronázási előkészületek feszült helyzetet teremtettek, amelyben a protestánsok érdeke a status quo fenntartása volt.¹⁹ Nem meglepő, hogy a tiszántúli püspök úgy küldött utasítást Szőnyi Benjámin esperesnek, hogy a diéta elé kerülő törvényeket és az országos politikai híreket ne ismertessék a gyülekezetekben. Helyette arra kérte a lelképásztorokat, hogy a háborgókat nyugtassák meg, mert nem lesznek sorozások és a só ára sem fog emelkedni. A superintendens hangsúlyozottan kérte, hogy ez a levele maradjon titokban:

Ezt a curre(n)st T. Prédikátor Uraimék tsak magokba tartsák és másoknak ne mutassák, mert az által alkalmatosság szolgáltatódnék balvélekedésekre, és éretlen beszédekre a kösség között, mellyet el kell tavoztatni.²⁰

Noha ez az eset már jóval Mária Terézia halála után történt, feltételezhetjük, hogy hasonló helyzetek a királynő uralkodása alatt is előfordultak: Szőnyi Benjámin által megverselt Habsburg-hűség csak a felszín volt, informális csatornákon kifejezték elkeseredésüket az állam protestánsokat elnyomó politikájával szemben. Ezt a véleményüket a fentebb említett püspöki utasításnak megfelelően nem nyilvánosan, a gyülekezet minden tagja előtt fejtették ki, hanem csak szűk körben terjesztették azt.

Véleményem szerint a Habsburgok reformátusok elleni támadásaira adott őszinte reakciók nagyon jól nyomonkövethetőek a szentesi egyház ekléziatörténetében, mert ez a dokumentum csak szűk használatra készült, és katolikus kézbe nem került. Legalábbis nincs annak nyoma, hogy a váci püspök egyházlátogatásai során azt a püspök egyszer is kézbe vette volna, és kérdőre vonta volna a benne található feljegyzésekkel kapcsolatban a lelképásztort.²¹ Pedig, ha a vizitáció az egyházközség minden dokumentumára kiterjedt volna, akkor igen sok a katolikusokat és az uralkodónót sértő bejegyzést találhattak volna.

¹⁹ BUCSAY, *i. m.*, 186.

²⁰ *Szathmári Paksai István körlevele. Debrecen, 1790. május 19. = Püspöktől érkezett körlevelek, levelek 1766–1878, TtREL I.29.f.3.*

²¹ HOLL, *i. m.*, 242–243.

Szentestől nem messze lévő Mezőtúron 1752-ben Polgári Mihály református lelkipásztort felség sértés vádjával letartóztatták. Polgári viszont megúszta a büntetést, mert megszökött a börtönből és elhagyta az országot.²² Egri fogságának hírért az ekklézsiatörténetben is megörökítették, és sikeres szökésének nagyon meg is örültek Szentesen, mivel azt írták, hogy „tsodállatosan” felsült az egri püspök az üldözésével.²³

Az ekklézsiatörténetben a királynő halálakor is igen komoly panaszárdatot találunk Mária Teréziával szemben, miközben a nyomtatásban megjelent protestáns prédikációk ideális képet festettek az uralkodása negyven évéről.²⁴ Az éles kontraszt azért is érdekes, mert a kézirat írói teljesen tudatában vannak annak, hogy a nyomtatott kiadványok nem a valóságot tükrözik, és elég őszintén festik le a királynő által okozott hányattatásaikat:

Meghal ebben az Esztendőben Magyar Országának 40 esztendeig volt nevezetes Király Asszonya Mária Theresia Novemb. 29^{dikén} élete 64^{ik} Esztendejében, kiról a külső Írók, mint igazságot szerető, kegyes, az alatta levőket egyenlő anyai jó indulattal szerető jó Fejedelem Asszonyról meg ditsérettel emlékeznek. – Annál nehezebben eshetik hát nekünk, hogy a mi Ekklézsiánk történetei, az Ő kegyelmességének részre nem hajló anyai szeretetének tsak kevés mértékben lehetnek Tanui a késő maradék előtt. Mert nem lehet titkolni, hogy az ő országlása alatt a mi Ekklézsiánk legtöbb méltatlanságokat, legtöbb keserűségeket kóstolt – azok miatt a kik az igaz K[eresz]tyén megemérrhető jeleinek, nem a felebaráti szeretetet, hanem a tollók különböző vélekedésben levőknek gyűlöletét, azoknak minden útonn módomn való rontásokat, pusztításokat, tartották. – Ezeknek lelke és bizony nem az érzékeny szívű Mária Theresia szülte azokat az Intimátumokat, noha az Ő neve alatt költek, mellyek által vettek ők hatalmat azonn szeretetlen és embertelen tselekedetekre mellyeket a fellyebb való Esztendők történeti között, megindulás nélkül nem lehet olvasni. Ezek vetettek felleget a mi kérésaink eleibe, hogy a Jó Királynénak eleibe ne juthassanak – ezek okozták, hogy az Ő kegyelmességének sugarait mi tsak homájba szemlélhessük. – De nyugodjának

²² GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Polgári Mihály és Debrecen* = G. B. D., „*Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem*”: *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 92–117.

²³ TAKÁCS, *A szentesi...*, i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/171.JPG> (Utolsó letöltés: 2019. március 20.)

²⁴ BÁNHEGYI Béla Miksa, *Maria Theresias Bild in den Leichenpredigten ungarischer Provenienz = Maria Theresia als Königin von Ungarn*, hrsg. Gerda MRAZ, Eisenstadt, Institut für Österreichische Kulturgeschichte, 1984 (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte, 10), 389, 391, 401.

ők is békével! Lehet hogy nem gonosz szívből; hanem tudtlanságból ‘s bal vélekedésből vitték azokat végbe, a mellyek az ő emlékezeteket mi előttünk megrothasztották, – hisszük hogy a világ Bírája megfizet mindennek az ő tselekedete szerint.²⁵

Néhány évvel ezelőtt került elő egy 1559-ben Zürichben kiadott bilingvis Újtestamentum, amely nagyon sok kézírásos bejegyzést tartalmaz. A kötet alaposabb át-nézése után derült ki, hogy az Újszövetségen kívül három aprónyomtatványt és egy kézíratos prédikációt is tartalmaz. Az aprónyomtatványok tipikus alkalmi kiadványok. Mindhárom mű Mogyorósy Sámuel nevéhez köthető, aki 1755-ben Heidelbergben és Hannoverben tanult. Ezekben a nyomtatványokban Mogyorósy versekkel köszöntötte a Wittelsbach-ház tagját, Karl Theodor bajor herceget. A kötetben található kézirat Komáromi H. Mihály debreceni lelkész által 1743. július 1-én Mária Terézia cseh királynővé váló koronázása alkalmából elmondott prédikáció. Az igehirdetés érdekessége, hogy politikai célt szolgált: a kálvinista Róma helyzetét próbálta javítani az uralkodónó előtt, mert olyan retorikai fogásokat alkalmazott, amelyekkel – Szőnyi Benjámint idézett verséhez hasonlóan – igyekezett elnyerni a királynő szimpátiáját.²⁶ A kötetben található bejegyzések és egyéb források elemzésével viszont egy olyan kép is kirajzolódik, amely szerint a Körös–Maros Közi Szent Társaságban ez a prédikáció egyfajta álarc szerepet töltött be, mert a segítségével igyekeztek a reformátusok leplezni a királynővel való elégedetlenségüket.

A prédikáció alapigéje A *Bírák könyvének* 5.12 verse, amelynek segítségével Komáromi találóan Debóra katonai és politikai tevékenységét ismertette, utalva Debóra és Mária Terézia közötti hasonlatosságokra. Ennek során alapvetően a női vezetők szerepének hangsúlyozására építette fel szövegét, magyar politikatörténeti párhuzamot csak kettőt említett: a királynőhöz való hűségét hangsúlyozva a Habsburgokat dicsérte, más magyar uralkodói családot meg sem említett. Külön kiemelte I. Albertet, aki az első Habsburg volt, aki 1437-ben megszerezte a magyar trónt. Habsburg Albertről azt állította, hogy 1441-ben nem Hunyadi János győzte le a törököket Nándorfehérvárnál, hanem Habsburg Albert. Arról persze nem tett említést, hogy ekkor

²⁵ TAKÁCS, *A szentesi...*, i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/259-260.JPG> (Utolsó letöltés: 2019. március 20.)

²⁶ HEGYI ÁDÁM, *Komáromi H. Mihály (1690?–1748) debreceni lelkész prédikációja Mária Terézia cseh királynővé váló koronázása alkalmából* = „Kezembe veszem, olvasom és arról elmélkedem” *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulója alkalmából*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 77–91.

már Habsburg Albert rég halott volt. Ezek után rátért a korabeli eseményekre, amelynek során Prága visszafoglalását és Mária Terézia cseh királynővé való megkoronázását részletezte. Az uralkodói propaganda igényeinek teljesen megfelelően építette fel prédikációját, mert dicsérte és éltette az uralkodónót, de a református egyház érdekeit szem előtt tartva reményét fejezte ki, hogy a királynő törődni fog alattvalóival is, vagyis a debreceni közvéleményt úgy igyekezett alakítani, hogy a Habsburg-párti gondolkodást összekapcsolta a hitelvek megőrzésének igényével.²⁷

Szentesen 1896-ban jött létre az a gyűjtemény, amelyikben ma Komáromi H. Mihály prédikációja megtalálható. Ekkor került ugyanis a városi gimnázium tulajdonába Kis Bálint egykori szentesi lelkész könyvtára.²⁸ Kis 1798 és 1853 között szolgált Szentesen,²⁹ de ebben a kötetben tulajdonosi bejegyzése nem szerepel. Mivel Kis kézírását ismerem, – hiszen az utóbbi években a teljes levéltári hagyatékát feldolgoztam³⁰ – nyugodt szívvel kijelenthetem, hogy Komáromi prédikációjának másolója biztosan nem ő volt.

A kötetben található prédikáció a hátsó előzékeken maradt fenn, feltételezhetően az eredetiről másolták be ebbe a kötetbe. A másoló nem nevezte meg magát, de pontosan rögzítette, hogy az Komáromi H. Mihály debreceni lelkész által 1743. július 1-én Mária Terézia cseh királynővé való koronázása alkalmából elmondott prédikáció. A kötetben található nagyszámú marginália között másutt is megtalálható a másoló kézírása, de ezekben csak bibliai locusokra illetve az utrechti egyháztörténetre, Friedrich Adolph Lampera hivatkozik, magáról nem árul el semmit.

A másoló ismeretlenségének ellenére több adat is arra utal, hogy a prédikáció Szentesre került és a szentesi református egyházban nagy érdeklődés övezte. Az első kötetábrán Erdélyi Sámuel tulajdonosi bejegyzése olvasható (*Liber Samuelis Erdélyi A(nno) 1780*), tehát az 1780-ban került a tulajdonába. A szentesi református egyház krónikájából tudjuk, hogy 1768–1776 között szolgált egy Erdélyi Sámuel nevű lelkész a városban, aki onnan Nagyzeréndre, majd 1780-ban Vésztőre távozott.³¹ Könnyen elképzelhető, hogy a kötetben szereplő Erdélyi azonos a lelkésszel, mert a

²⁷ HEGYI, *i. m.*, 87–91.

²⁸ BEREZC Sándor, *A Szentés városi községi főgimnázium története*, Szentes, Szentesi Könyvnyomda, 1896, 93.

²⁹ LABÁDI Lajos, *Kiss Bálint élete és munkássága (1772–1853) = Kiss Bálint református lelképásztor élete és munkássága (1772–1853): A Kiss Bálint Tudományos Emléknap előadásai, Szentes, 2014. március 21.*, szerk. LABÁDI Lajos, Szentes, Kiss Bálint Református Általános Iskola, 2014, 7.

³⁰ KIS Bálint, *Békés-bánati egyházközség története*, TtREL I.27.b.43.

³¹ TAKÁCS, *A szentesi...*, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/227.JPG>

kortársai azt jegyezték fel róla, hogy nagyon foglalkoztatta a református egyház története és mind a szentesi, mind a vésztői gyülekezet történetét megírta.³² Elképzelhető, hogy Erdélyi a kötetet Szentesen olvasta, de az annyira megtetszett neki, hogy magával vitte további szolgálati helyeire. Amikor 1780-ban Vésztőre került, végül bele is írta a nevét a kötetbe. Mi bizonyítja azt, hogy 1780 előtt a kötet Szentesen volt?

Szentesi ekléziatörténetben feljegyezték Komáromi halálát.³³ Miért tartották fontosnak ezt megemlíteni?

Nagy Mihály szentesi lelkipásztor nyomtatott prédikációkat kötött össze 1761-ben, amelyek között megtalálható volt Komáromi egyetlen nyomtatásban megjelent műve, Köleséri Sára felett mondott halotti prédikációja. A kolligátumot Nagy 1767-ben a Debreceni Református Kollégiumnak ajándékozta:

Michaelis Nagy A. 1761. die 14 Januar.

Liber Collegii Ref. Debrecinensis ex dono Rev. ac Cl. D. Michaelis Nagy Ecclesiae Ref. Szentesiensis Pastoris. Signat die 24 Junii 1767 p(er) Nicol Sinai Prof et Bibl. Praef. mpr.³⁴

Szalay Pál 1787 és 1802 között volt szentesi lelkipásztor, akinek anyja Komáromi Krisztina volt, aki Komáromi H. Mihály debreceni lelkész lánya volt.³⁵ Ráadásul Szalay Pál 1786-ban összekötötte a tulajdonába került Mária Terézia halálára készült református prédikációkat, amely azt mutatja, hogy az uralkodóval kapcsolatos hivatalos református véleményekre ő is kíváncsi volt.³⁶

Ezek szerint Szentesen jól ismerték Komáromi életútját és nyomtatásban megjelent prédikációját. Ráadásul a szentesi és a debreceni református egyház helyzete

³² TAKÁCS, *A szentesi...*, i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/251.JPG>. *Presbiteri jegyzőkönyv történeti feljegyzésekkel 1823–1858*, p.1. Vésztői Református Egyházközség levéltára (VEREL) I.450.b.3.

³³ BAGI, i. m., 200–201.

³⁴ KOMÁROMI H. Mihály, *Siralomnak szava. Mellyet, Azon Urban el-nyúgodott Uri Asszonyinak sírba való tétetetésének alkalmatosságával szolgált Komáromi Mihály a Debreczeni Reform. Eklésiának egyik Tanítója = Monumentum funebre: Az-az istennek jó-kedvéből meg-találtatott [...] néhai Tekéntetes Nemzetes Keres-eeri Köleséri Sára asszonyinak [...] el-temtetésének idejekor [...] a háznál és a temetőhelyen el-mondattatott halotti emlékezeete*, Debrecen, Viski Pál, 1722, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (TtREK) RMK 665–670, koll. 14.

³⁵ TAKÁCS, *A szentesi...*, i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/320.JPG> (Utolsó letöltés: 2019. március 20.)

³⁶ [*Mária Terézia halálára kinyomtatott református prédikációk gyűjteménye*] Horváth Mihály Gimnázium, Szentes (HMG) I.109.2743.109.

hasonlóan alakult, mert a 18. században mindkét gyülekezetet igyekeztek ellehetetleníteni: 1747-ben a katolikusok kapták meg a szentesi reformátusok templomát.³⁷ Komáromi politikai magatartása hasznos példa lehetett a szentesiek számára is, hiszen ilyen helyzetben egy politikailag jól felépített prédikáció nagy segítség lehetett a szentesi lelkipásztor számára. (A korban egyáltalán nem volt ritka, hogy mások prédikációit mondta el a lelkész.)³⁸ Sajnos semmilyen bizonyítékunk nincs arra vonatkozólag, hogy Szentesen bárki is felhasználta volna Komáromi prédikációját, de feltételezhető, mert Komáromival a szentesiek többször is kapcsolatba kerültek.

Ez a hipotézis egyelőre ennél jobban nem bizonyítható, de a kolligátum tartalma (Wittelsbach-ház dicsőítése, cseh koronázás eseményei) és Komáromi szentesi kapcsolatai arra engednek következtetni, hogy nem véletlenül kötötték egybe ezeket a műveket. A kolligátumot olyan ember használta, aki kényes helyzetben volt. A 18. század közepén a szentesi református egyház ilyen szituációba került, tehát nagy segítségükre lehetett a kötet. Viszont úgy tűnik, hogy Erdélyi Sámuel szentesi szolgálatának befejezése után magával vitte a könyvet és 1780-ban Vésztőn beírta a nevét a címlapra. Ezek szerint Komáromi H. Mihály prédikációja egész komoly olvasótáborot tudhatott magáénak. Miért?

A paraszti olvasás Magyarországon egészen az 1940-es évekig közösségi olvasás volt, amely azt jelentette, hogy a falusi közösségek rendszeresen összegyűltek és hallgatták a mesélőket.³⁹ Ezek a közösségek nem feltétlenül szabályozták pontosan, hogyan és kinek kívánták az olvasmányaikat hozzáférhetővé tenni, ezért egy paraszti tulajdonban lévő a könyv címlapjára beírt tulajdonosi név nemcsak a tulajdonviszonyt fejezi ki, hanem más jelentéssel is bírhat. Mai fogalmaink szerint ez leginkább a graffiti funkciójához hasonlítható, mert a falra festett graffiti egyik legfontosabb célja annak bizonyítása, hogy az alkotója ott járt és elfogadja annak a szubkulturának a szokásait, amelyik falára felfestette művét. A könyvek címlapjain szereplő kéziratos tulajdonosbejegyzések is felfoghatók graffitiként, mert ezeknek is elsődleges szerepe az, hogy az írójuk „ott jártát” bizonyítsák, és a családtagok (vagy más közösség) számára kifejezzék, hogy írójuk fontosnak tartja az adott csoporthoz való tartozását.⁴⁰

³⁷ SIMA László, *Szentes város története*, Szentes, Szentes város közönsége, 1914, 229–230.

³⁸ MACZÁK Ibolya, *A kanonikus plágium*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 261–276.

³⁹ POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Budapest, Európa, 1978 (Magyar tipográfia), 324–329.

⁴⁰ Jason Scott WARREN, *Reading Graffiti in the Early Modern Book*, Huntington Library Quarterly, 2010, 363–381.

Függetlenül attól, hogy nem bizonyítható egyértelműen hol volt a prédikációt tartalmazó kötet a 18. században, és függetlenül attól, hogy Erdélyi nem tekinthető parasztembernek, mégis Erdélyi possessor bejegyzése tipikus példája annak, hogy a könyv tulajdonosa mások számára is fontosnak tartotta jelezni, hogy az most már az övé. Azért gondoljuk ezt, mert a kolligátum tartalmilag kimondottan érdekes volt a nehéz helyzetben lévő gyülekezetek számára, hiszen a szentesi egyház sok megpróbáltatáson esett át 1781 előtt. A korabeli olvasási szokásokból adódóan a könyv tartalmát a kötet tulajdonosának családja megismerhette, hiszen a közösségi olvasást minden bizonnyal ő is gyakorolta családja körében. Sőt! Mivel Erdélyi lelkipásztor volt, igehirdetéseiben a gyülekezetével is megoszthatta Komáromi prédikációjának tartalmát. Természetesen elképzelhető, hogy Komáromi művét nem is Szentesen és nem is Vésztőn olvasták, de a könyvben lévő sok aláhúzás arra utal, hogy azt rendszeresen forgatták. Nem véletlen, hogy a prédikációt valaki egy Újszövetségbe bemásolta, hiszen fel akarta azt használni később is.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a 18. században a Körös–Maros Közi Szent Társaságban kettős mércét alkalmaztak Mária Teréziával kapcsolatban: az egyik oldalon a királynőt dicsérték és a hűségüket igyekeztek minél hathatósabban bebizonyítani. Erre tipikus példa Szőnyi Benjámín verse és Komáromi H. Mihály prédikációjának felhasználása. A másik oldalon viszont állandóan jelen volt a harag és a sértődöttség, amelynek nem mertek nagy nyilvánosság előtt hangot adni. Helyette inkább kisközösségek keretében beszéltek meg sérelmeiket, amelyekről viszont nem tudjuk, hogy a hitéletben mennyire kaptak teret. Minden bizonnyal a szóbeszéd tárgya volt az uralkodó protestánsokat sértő rendelkezéseinek megtárgyalása, de a hivatalos egyházi dokumentumokban ez nem kapott helyet.